

Μερικές ψυχαναλυτικές έννοιες με αφορμή το κείμενο του S.Freud “On narcissism: an introduction” (1914-1916).

Σάββας Μπακιρτζόγλου
Ψυχολόγος-ψυχαναλυτής

1. Πρώτη θεωρία των ενορμήσεων (Freud 1910-15).

Στην πρώτη θεωρία των ενορμήσεων (πρώτη τοπική), ο Freud διακρίνει μεταξύ των ενορμήσεων/ενστίκτων αυτοσυντήρησης (ανάγκες) και των σεξουαλικών ενορμήσεων (αληθινές ενορμήσεις), άλλως ειπείν διαχωρίζει την ανάγκη από τη σεξουαλική ευχαρίστηση. Τω όντι, από τα πρώτα κιόλας του γραπτά, στη συνέχεια με τρόπο περισσότερο εμβριθή στα «Τρία δοκίμια για την σεξουαλικότητα», ο Freud επιμένει στο γεγονός της παιδικής σεξουαλικότητας, την οποία αντιδιαστέλλει από τις ενορμήσεις του Εγώ. Ωστόσο στο κείμενό του “On narcissism: an introduction” (1914-1916), σημειώνει ότι, αρχικά, στην κατάσταση του ναρκισσισμού, οι δύο κατηγορίες των ενορμήσεων συνυπάρχουν, δεν είναι δυνατόν να διαχωρισθούν: πριν από την επένδυση στα αντικείμενα δεν είναι δυνατόν να διαχωρισθεί μια σεξουαλική ενέργεια, η λιβιδώς, από μια ενέργεια των ορμών του Εγώ (ενορμήσεις αυτοσυντήρησης). Καταλήγει υποστηρίζοντας ότι «...ένας πραγματικός ευτυχισμένος έρωτας αντιστοιχεί στην πρωταρχική κατάσταση, όπου δεν είναι δυνατή η διάκριση μεταξύ λιβιδούς του Εγώ και λιβιδούς του αντικειμένου» (σελ. 39).

Εν κατακλείδι, οι σεξουαλικές ενορμήσεις αφορούν στη λιβιδώ η οποία απευθύνεται, πάει στο αντικείμενο, επενδύει το αντικείμενο. Η έννοια των σεξουαλικών ενορμήσεων υφίσταται από την στιγμή όπου αρχίζει η φυγόκεντρος ζωή του υποκειμένου (αντικειμενοτρόπες σχέσεις). Οι ενορμήσεις του Εγώ αφορούν σε μια

ψυχική ενέργεια, η οποία μετατρέπεται σε λιβιδώ, μόνο με την πράξη της επένδυσης σε αντικείμενα.

Έχουμε στην πρώτη τοπική, τον πρώτο και ριζικό φροϋδικό δυισμό: οι σεξουαλικές ενορμήσεις έναντι των ενορμήσεων αυτοσυντήρησης. Στα πλαίσια του φροϋδικού δυισμού, μια ενόρμηση (ή ομάδα ενορμήσεων), αντιτίθεται στην άλλη και αυτή η δυναμική σύγκρουση εντάσσεται στην **μεταψυχολογία**.

Ο Freud (στον Roussillon 2002), σημειώνει ότι η **μεταψυχολογία**, αφορά στην κατανόηση/ περιγραφή ενός ψυχικού φαινομένου από πλευράς δυναμικής, τοπικής και οικονομικής. Η δυναμική οπτική άπτεται της θεωρίας των ενορμητικών συγκρούσεων και διερευνά το πώς γίνονται αυτές, ενώ η οικονομική ερείδεται επί της αρχής ότι όλες οι ψυχικές διαδικασίες δαπανούν ενέργεια (λιβιδώ) και αφορά στην κατανόηση της κατανομής και διευθέτησής της: πώς και πού επενδύεται η ενέργεια, πού πάει, πού κατανέμεται, πώς κατανέμεται, αν επενδύει στο αντικείμενο (αντικειμενοτρόπος λιβιδώς) ή πάει το Εγώ (ναρκισσιστική λιβιδώς). Τέλος η τοπική περιγράφει το ψυχικό όργανο ως χώρο/χωροταξία, όπου μπορούν να οριοθετηθούν διαφορετικοί τόποι: το ασυνείδητο, το προσυνειδητό, το συνειδητό.

Οι **ενορμήσεις του Εγώ** ή αυτοσυντήρησης (λιβιδώς του Εγώ), αφορούν σε ένα σύνολο αναγκών συνδεδεμένων με τις σωματικές λειτουργίες που είναι απαραίτητες στη συντήρηση της ζωής του ατόμου. Η πείνα/θρέψη αποτελεί το πρωτότυπό τους. Επιπροσθέτως η αφόδευση, η ούρηση, η μυική δραστηριότητα, ή όραση κ.λ.π. Παραπέμπουν σε ένα συγκεκριμένο τύπο ενορμήσεων των οποίων η ενέργεια τοποθετείται στην υπηρεσία του Εγώ κατά την αμυντική του λειτουργία. Ο ναρκισσισμός αποτελεί το λιβιδινικό συμπλήρωμα στον εγωισμό της ορμής της αυτοσυντήρησης, μια δόση του οποίου δικαιολογημένα θα μπορούσε να αποδοθεί σε κάθε έμβιο όν.

Οι **σεξουαλικές ενορμήσεις** (λιβιδώς των αντικειμένων), διέπονται από την αρχή της ευχαρίστησης η οποία γυρεύει μια άμεση εκφόρτιση που ανακουφίζει το υποκείμενο από την ένταση, ενώ αντίθετα, οι ενορμήσεις του Εγώ (ή αυτοσυντήρησης), υπόκεινται στην αρχή της πραγματικότητας, η οποία τείνει να ικανοποιεί την αρχή της σταθερότητας. Έτσι ο Freud διακρίνει τις οργανικές ενορμήσεις που είναι στην

υπηρεσία του ψυχισμού μας σε «πείνα» και «έρωτα», αντιδιαστέλλοντας τις πρώτες από τις δεύτερες. Οι ενόρμησεις της αυτοσυντήρησης σκοπεύουν στην επιβίωση, ενώ η σεξουαλικές στοχεύουν στην αναπαραγωγή ωστόσο *ερείδονται* επί των ενορμήσεων αυτοσυντήρησης. Τω όντι, ο θηλασμός αφορά σε μια βασική ενστικτώδη ανάγκη. Η διαδικασία του είναι ευχάριστη (ευχαρίστηση της θερμότητας του σώματος, της υγρής υφής του γάλακτος, της γεύσης του). Η ανάμνηση παραμένει στα χείλη και έτσι δημιουργούνται ερωτικά σημεία, ερωτογενή, που προκαλούν ερωτική ικανοποίηση. Στη συνέχεια της ψυχοσεξουαλικής εξέλιξης, αυτή η ανάμνηση και η ικανοποίηση που ανακαλεί αυτονομείται, αποσυνδέεται από την ενστικτώδη όρεξη, από την ανάγκη του θηλασμού. Έτσι το βρέφος πιπιλάει μολοντί δεν πεινάει: επιθυμεί τη (σεξουαλική) ευχαρίστηση που του προσφέρει ο μαστός ενώ δεν έχει ανάγκη να πιει γάλα. Αργότερα μπορεί να έχει στοματικές σεξουαλικές φαντασιώσεις (πχ «θα σε φάω») οπότε οργανώνει μια στοματική αντικειμενοτρόπο σχέση. Άλλως ειπείν, προϊούσης της εξέλιξης, η σεξουαλικότητα διαφοροποιείται και αυτονομείται από το ένστικτο. Η σεξουαλική ευχαρίστηση συνδέεται με αυτήν που προκύπτει από το πιπίλισμα του μαστού: το βρέφος αναζητά με κάθε τρόπο την επανάληψη αυτής της ευχαρίστησης την οποία θυμάται. Μπορεί να πιπιλάει οτιδήποτε ή ακόμα και να φαντάζεται την ύπαρξη μαστού.

Εν κατακλείδι, η σεξουαλική δραστηριότητα στηρίζεται καταρχήν σε μια από τις λειτουργίες αυτοσυντήρησης αλλά πολύ αργότερα η σεξουαλική ευχαρίστηση διαχωρίζεται απ' αυτήν. Όταν βλέπουμε ένα παιδί που έχει χορτάσει, αφήνει τον μαστό γέρνει προς τα πίσω και αποκοιμείται με κόκκινα μάγουλα και ευτυχισμένο χαμόγελο. Αυτή η εικόνα είναι το πρότυπο της σεξουαλικής ευχαρίστησης στη μετέπειτα ζωή. Είναι μέσω της ικανοποίησης των αναγκών της αυτοσυντήρησης που το βρέφος ανακαλύπτει το αντικείμενο και αργότερα τη σχέση μαζί του, αυτήν ακριβώς την αντικειμενοτρόπο συναλλαγή η οποία έχει να κάνει με την επιθυμία του υποκειμένου και όχι με την ανάγκη του. Έτσι η αντικειμενοτρόπος ζωή στηρίζεται στην ικανοποίηση των ενστίκτων αυτοσυντήρησης.

Ο Freud χρησιμοποίησε επίσης το παράδειγμα των υστερικών διαταραχών της οράσεως (υστερία μετατροπής). Εδώ, το ίδιο το όργανο υποστηρίζει δύο ειδών ενορμητικές δραστηριότητες, ευχαρίστηση/ηδονή και επιβίωση. Το σύμπτωμα

εμφανίζεται στην περίπτωση που εγκατασταθεί σύγκρουση ανάμεσα στις δύο ενορμήσεις.

2. Δεύτερη θεωρία των ενορμήσεων (Freud 1920, άρθρο «Πέραν της αρχής της ηδονής»).

Στη δεύτερη θεωρία (δεύτερη τοπική), το έργο σύνδεσης της λιβιδούς γίνεται εργασία που πραγματοποιείται μέσω της αντιπαράθεσης δύο δυνάμεων: του Έρωτα (Έρως) που είναι δύναμη σύνδεσης, και του Θανάτου (Θάνατος) που αγωνίζεται να σπάσει τους δεσμούς, να καταστρέψει τα πράγματα, ώστε να εκμηδενίσει την ύπαρξη τους. Εδώ, το αντιθετικό δίπολο της πρώτης θεωρίας σεξουαλική ενόρμηση-ενόρμηση αυτοσυντήρησης αντικαθίσταται από το δίπολο Έρως (ενόρμηση της ζωής)-Θάνατος (ενόρμηση του θανάτου). Οι σεξουαλικές ενορμήσεις και οι ενορμήσεις αυτοσυντήρησης της πρώτης θεωρίας περνούν τώρα στον πόλο του Έρωτα ο οποίος ως **ενόρμηση της ζωής** χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια συνδέσεων και οργανωτικής συνάρθρωσης.

Ως θεωρητική υπόθεση της μεταψυχολογίας η έννοια της **ενόρμησης του θανάτου** επιχειρεί να εξηγήσει τα κλινικά φαινόμενα της αυτοκαταστροφής και ετεροκαταστροφής. Η ενόρμηση του θανάτου αντιτίθεται στο έργο της ενόρμησης της ζωής: και οι δύο ενορμήσεις βρίσκονται σε συνεχή αντιπαλότητα στο πεδίο των συνδέσεων και των αποσυνδέσεων με το αντικείμενο.

Ο Freud στηρίχτηκε στη θεωρία του Εμπεδοκλή¹ και κράτησε από αυτήν τη δράση των **δύο δυνάμεων που κινούν τον κόσμο**: της **φιλότητος** (έλξη) και του **νείκου**² (διαλυτική δράση): διαμάχη των δύο. Έθεσε ως υπόθεση (και αργότερα ως απαίτηση) του θεωρητικού του συστήματος την ύπαρξη **ενορμητικών όσεων ανταγωνιστικών** οι οποίες συντίθενται και αντιτίθενται. Πρόκειται για τις ενορμήσεις της ζωής και τις ενορμήσεις του θανάτου.

-Ενορμήσεις ζωής ή έρως: Ενέχουν την ενοποίηση των μερικών ενορμήσεων. Πρόκειται για τις συνθετικές τάσεις μέσα στην ψυχοσωματική ενότητα (σύνδεση των ενορμήσεων με το αντικείμενο, δυναμική των συνδέσεων). Είναι οι δυνάμεις ζωής

¹ Εμπεδοκλής: Αρχαίος Έλληνας φιλόσοφος (493 – 433 π.Χ.).

² Νείκος: Έριδα, αναπαραστάσεις διαίρεσης, διαχωρισμών, διαφορών με την έννοια της διαφωνίας.

που οδηγούν στη συνοχή, στη συνάφεια και στους συσχετισμούς και καλούν τη διαμεσολάβηση της σεξουαλικότητας (λιβιδινική επένδυση του αντικειμένου-αντικειμενοτρόπες σχέσεις). Σε κλινικό επίπεδο η παρουσία της γίνεται εμφανής με την εμφάνιση ψυχικών μορφωμάτων (αναπαραστάσεων, φαντασιώσεων, ονείρων, συμπτωμάτων κ.λ.π). Περιλαμβάνονται οι ενορμήσεις αυτοσυντήρησης (πάλη για τη ζωή), οι μη ανεσταλμένες σεξουαλικές ενορμήσεις στο μέτρο που τείνουν προς τη διατήρηση του είδους, αλλά και οι ανεσταλμένες ως προς το σκοπό τους σεξουαλικές ενορμήσεις, οι οποίες είναι μετουσιωμένες και συντείνουν στην ανάπτυξη της δημιουργικότητας και την εξέλιξη του πολιτισμού. Οι ενορμήσεις της ζωής αφορούν σε διαδικασία που στοχεύει στην ένωση των απομονωμένων ατόμων, των οικογενειών, των φυλών, των λαών, των εθνών σε μια ευρύτερη ενότητα: οργανωτικός ρόλος της ενόρμησης της ζωής, προαγωγή της ανθρωπότητας (πρόγραμμα πολιτισμού). Όλος ο θόρυβος της ζωής προέρχεται κυρίως από την ενόρμηση της ζωής.

-Ενορμήσεις θανάτου³: Χαρακτηρίζονται από την προσπάθεια αποσύνδεσης, καταστροφής της ενότητας του οργανισμού, του μερικού αντικειμένου αρχικά και του ολικού στη συνέχεια. Πρόκειται για ενορμήσεις που κατευθύνονται ενάντια στις πλευρές του Εγώ, οι οποίες τίθενται στην υπηρεσία της ζωής. Είναι μια πρωτογενής δύναμη καταστροφής η οποία στοχεύει στην καταστροφή του Εγώ⁴.

Εν κατακλείδι: Το Εγώ κυριαρχείται και από πλευρές της ενόρμησης του θανάτου (εκμηδενισμός του εαυτού, ώσεις που διεργάζονται και την προσωπική μας καταστροφή). Αφορούν γενικότερα στην **αυτοκαταστροφή**.

Η ενόρμηση θανάτου ή καταστροφής είναι η δύναμη που αντιτίθεται στις ενοποιούσες δυνατότητές μας (αποσύνθεση ενοτήτων) και που σπρώχνει στην ταχύτερη εκφόρτιση versus αναστολή της πράξης. Δρα εναντίον των επενδύσεών

³ Κατά την Ποταμιάνου ο όρος δεν είναι πολύ επιτυχής, γιατί εκείνη θεωρεί πως παραπέμπει στην έννοια του βιολογικού θανάτου. Προτείνει τον όρο **καταστροφικότητα**.

⁴ Κατά τον Freud το Εγώ για να ξεφύγει από αυτήν την απειλή προβάλλει την ενόρμηση του θανάτου προς τα έξω έτσι ώστε να θεωρεί τον εσωτερικό κίνδυνο σαν να προέρχεται από το εξωτερικό αντικείμενο.

μας, κατά των αντικειμενοτρόπων σχέσεων. Αφορά στην αποδόμηση των σχέσεων, την αποσύνδεση των δεσμών : τα πράγματα «κάθονται», δεν υπάρχουν επενδύσεις.

Η ενόρμηση της καταστροφής μέσω των αποσυνδέσεων στοχεύει στην «αποαντικειμενοποίηση» (desobjectalisation) του αντικειμένου. Στην περίπτωση αυτήν το ψυχικό μόρφωμα (αντικείμενο) χάνει τα ποιοτικά του χαρακτηριστικά και καταπίπτει στη θέση ενός πράγματος (μερικό αντικείμενο) χωρίς νοηματοδοτούσα σημασία για το υποκείμενο. Δεν είναι μόνο η σχέση με το αντικείμενο που είναι στόχος της επίθεσης, αλλά και όλα τα υποκατάστατα του αντικειμένου. Ο Α. Green έκανε την υπόθεση ενός **αρνητικού ναρκισσισμού** (narcissisme negatif), ο οποίος, τείνοντας προς το μηδενισμό των διεγέρσεων κτυπά τη διαδικασία αυτή καθεαυτή της ικανότητας για δημιουργία αντικειμένου (αντικειμενοποίηση). Ο Βίον είχε υπογραμμίσει την ειδική σημασία του διλήμματος του υποκειμένου στη σχέση του με το αντικείμενο: να **ξεφύγει** ή να **επεξεργαστεί**. Σε καταστάσεις σύγκρουσης με το αντικείμενο το υποκείμενο μπορεί να επιλέγει την αποφυγή της επεξεργασίας των προβλημάτων μέσω μιας **σιωπής** η οποία δεν μένει μόνο στο επίπεδο του λόγου αλλά προεκτείνεται και ως εσωτερική σιωπή-αποεπένδυση (αίσθηση κενού). Εδώ πρόκειται για βίωμα αναπαραστατικού κενού, ενδεικτικό της αποσυνδετικής δράσης που διατρέχει τον ψυχισμό. Συχνά το υποκείμενο που «ξεφεύγει» μπορεί να χρησιμοποιεί τον **ύπνο** ως επιπρόσθετο μηχανισμό αποφυγής της δυσφορικής κατάστασης (σύγκρουση) που αισθάνεται. Στην προκειμένη περίπτωση πρόκειται για κατάσταση χειμερίας νάρκης, ύστατο ναρκισσιστικό καταφύγιο, που καταδεικνύει την πρόσκαιρη απόσυρση από την αναπαράσταση του αντικειμένου και της σχέσης του μ' αυτό. Είναι ένας βαθύς ύπνος χωρίς όνειρα, χωρίς δείγμα ζωής που μοιάζει μ' έναν προσωρινό θάνατο.

Κατά την ψυχαναλυτική διαδικασία τη βλέπουμε κυρίως από παρατηρήσεις στις δυσκολίες ή αποτυχίες θεραπειών (αρνητική θεραπευτική αντίδραση του αναλυόμενου). Επίσης τη βλέπουμε στο μαζοχισμό αλλά και στο ασυνείδητο αίσθημα ενοχής ή στην –κατά Freud-ασυνείδητη ανάγκη τιμωρίας. Η ενόρμηση θανάτου βρίσκει το χώρο της στους μηχανισμούς αποτυχίας στη ζωή μας. Επίσης στον εξαναγκασμό εκείνων των επαναλήψεων (ψυχαναγκασμός της επανάληψης) από τις οποίες το υποκείμενο δεν αντλεί ικανοποίηση (πέραν της αρχής της ευχαρίστησης), χωρίς-εν τέλει- να καταφέρνει να μετριάξει τις διεγέρσεις μέσα από την επαναληπτικότητα (αναπαραγωγή πανομοιότυπων δυσμενών συμπεριφορικών patterns). Πρόκειται για βίαιες αναγκαστικές επαναλήψεις, «θυσίες» των δυνατοτήτων του εαυτού μας κάτω από την πίεση επαναληπτικών εκφορτίσεων (π.χ αχαλίνωτη σεξουαλικότητα, εξαρτήσεις πάσης φύσεως από ουσίες ή ιδεολογήματα προς πολιτικές ενορμητικές κινήσεις). Ακόμα «θυσίες» των δυνατοτήτων μου υπό

την πίεση υπερεγωτικών απαιτήσεων⁵ σε ορισμένους ψυχαναγκασμούς (αυστηρό και άκαμπτο αυτοεπιθετικό Υπερεγώ). Ομιλούμε για ενόρμηση του θανάτου μπρος στις αποδιοργανώσεις των ψυχικών μορφωμάτων όπως τις βλέπουμε σε ορισμένες οριακές οργανώσεις ή ψυχωτικές, ή όπως τις βλέπουμε στη σωματοποίηση⁶. Γενικότερα η ενόρμηση του θανάτου αφορά σε αποσυνδέσεις, αποεπενδύσεις, αποδεσμεύσεις από την ευχαρίστηση (αφανισμός της επιθυμίας), σβήσιμο των διεγέρσεων (μείωση της ψυχικής διέγερσης)⁷.

Στη δεύτερη θεωρία των ενορμήσεων ο **ψυχαναγκασμός της επανάληψης** επισημάνθηκε από τον Freud (1920) ως τάση έμφυτη στους ζώντες οργανισμούς που ωθεί στην επιστροφή προς τα πίσω ώστε να αποκατασταθούν προηγούμενες καταστάσεις. Είναι αυτό ακριβώς το φαινόμενο που άνοιξε το δρόμο προς την έννοια της ενόρμησης του θανάτου, βάζοντας τον τόνο στην τάση **επιστροφής στο παρελθόν** και στην επαναφορά σε προηγούμενες καταστάσεις που μπορούν να φτάσουν μέχρι το ανόργανο. Έτσι, η **παλινδρόμηση** εντάσσεται μέσα στη θεωρία της ενόρμησης του θανάτου.

Βλέπουμε ακόμα την ενόρμηση θανάτου στη μελαγχολία (αυτομομφή κ.λ.π.), στις εν γένει τρώσεις των κινήσεων της σκέψης, στον ακρωτηριασμό των ψυχικών αμυνών μέσω της αρνητικής αμυντικής τριάδας: διχοτόμηση –διάψευση/αποκλεισμός (διάκλειση)⁸.

⁵ Εδώ το Υπερεγώ καθιστά το Εγώ το αντικείμενο των επιθέσεών του: επιθετική πράξη που επαναλαμβάνεται εναντίον του ίδιου του υποκειμένου.

⁶ Εκφόρτιση σε όργανα του σώματος ενστικτωδών διεγέρσεων με αποτέλεσμα τη βλάβη των οργάνων.

⁷ Ο Freud «τράβηξε» τα πράγματα ως τις τελευταίες τους συνέπειες αναφερόμενος σε τάσεις που πάνε πολύ πιο πέρα από το νείκος (διαφωνία) του Εμπεδοκλή: τάσεις που μπορούν να μειώσουν την ψυχική διέγερση και μάλιστα μπορούν να τείνουν στην ακύρωσή της. Το σβήσιμο των διεγέρσεων είναι θεωρητικές προσθήκες τις οποίες ο Freud τις εμπνεύστηκε από αλλού.

⁸ **Διχοτόμηση του Εγώ (Freud):** Στις ψυχώσεις. Συνύπαρξη στο Εγώ δύο ψυχικών θέσεων. Η μία λαμβάνει υπόψη της την πραγματικότητα. Η άλλη την διαψεύδει με αποτέλεσμα την προστασία του Εγώ έναντι μιας πραγματικότητας η οποία αντιτίθεται σε μια ενορμητική ανάγκη (πραγματικότητα που ματαιώνει την ενορμητική ικανοποίηση)

Διχοτόμηση του αντικειμένου (Klein): Πρωτόγονος αμυντικός μηχανισμός (σχιζοπαρanoiειδής θέση). Το στήθος – αντικείμενο διχοτομείται σε καλό – ικανοποιούν- και κακό – ματαιωτικό. Εξυπακούεται η επίθεση στο κακό αντικείμενο.

Διάψευση (Freud): Άρνηση του υποκειμένου να αναγνωρίσει την πραγματικότητα μιας τραυματικής για το Εγώ αντίληψης (π.χ διάψευση του θανάτου προσφιλούς προσώπου και προσμονή «επιστροφής» του)

Οι M. Aisenstein και C.Smadja όπως αναφέρονται στον Μπόμπο (2002) αναφέρουν την ενόρμηση του θανάτου ως ένα ψυχικό θάνατο ο οποίος υπό τη μορφή μιας ώσης «αποσάρκωσης» κτυπά και σκοτώνει τη σκέψη κατά τη διαδρομή αυτής καθεαυτής της σκέψης.

Ο Freud υποστηρίζει ότι οι ενορμήσεις του θανάτου – σε αντιδιαστολή με τις ενορμήσεις της ζωής – είναι **βουβές**: δύναμη που δουλεύει σιωπηλά μέσα μας. Η δράση της γίνεται αντιληπτή μέσω των αποεπενδύσεων, μέσω του έργου του αρνητικού και της παρουσίας των ψυχικών ελλειμμάτων.

Εκείνοι που δεν δέχονται τις ενορμήσεις θανάτου (κυρίως οι αγγλοσάξονες) αποδίδουν την καταστροφικότητα σε μια δευτερογενή αντίδραση στη ματαίωση. Με άλλα λόγια **δεν τη θεωρούν ενστικτώδη**. Αντίθετα ο Freud τοποθετεί την καταστροφικότητα πρωτογενώς (είτε με τη στέρηση είτε όχι, θα σου επιτεθώ)⁹.

Μας διαβεβαιώνει επίσης ο Freud, σε όλα τα κείμενα του, ότι ο έρωσ /φιλότης και το νείκος /έρις, ενόρμηση θανάτου, όσο υπάρχει ζωή βρίσκονται πάντα σε διαπλοκή : πρόκειται για τις ενορμητικές μείξεις (μείξη των δύο ενορμήσεων) οι οποίες παίζουν ένα ρόλο οργανωτή μέσα στο ψυχισμό¹⁰: Όσο υπάρχει η ζωή ποτέ δεν βλέπουμε αυτές τις δύο ενορμήσεις αμιγώς, αφού βρίσκονται σε συνεχή **αλληλοδιαπλοκή** (σύνδεση) δημιουργώντας ένα πεδίο. Όσο υπάρχει ζωή, ο «έρως» διατηρεί υπό την

Αποκλεισμός (Freud) : Πρόκειται για άμυνα στην οποία το Εγώ αποκλείει την αβάσταχτη αναπαράσταση (π.χ δεν μπαίνει στη συμβολική τάξη των πραγμάτων ο ευνουχισμός, δηλ. η απαγόρευση ο πατρικός νόμος). Εδώ το Εγώ συμπεριφέρεται ως εάν η αναπαράσταση ποτέ να μην το αφορούσε. Ο Freud θεωρεί τον πρωτόγονο μηχανισμό του αποκλεισμού ως αμυντικό μηχανισμό στην ψύχωση στο μέτρο που αφορά στον χωρισμό και το πέταγμα προς τα έξω της αβάσταχτης αντίληψης (η αβάσταχτη αντίληψη δεν εγγράφεται στο ασυνείδητο εν είδη μνημονικού ίχνους με αποτέλεσμα αποεπένδυση από την πραγματικότητα. Η αποεπένδυση από την πραγματικότητα απώλεια της πραγματικότητας.).

⁹ A. Green: έχει μια άλλη διατύπωση της έννοιας της ενόρμησης του θανάτου: την ονομάζει **αρνητικό ναρκισσισμό**. Ενώ η λιβιδινική ενέργεια επενδύεται είτε στο Εγώ είτε στο αντικείμενο και υπάρχει ένα διαρκές πήγαινε – έλα, στην περίπτωση του αρνητικού ναρκισσισμού ο Green μας λέει ότι η λιβιδινική ενέργεια δεν πάει ούτε στον εαυτό ούτε στο αντικείμενο. Υπάρχει αποεπένδυση εαυτού και αντικειμένου, είναι σαν η λιβιδινική ενέργεια να πηγαίνει στο κενό: **επένδυση του τίποτα**.

¹⁰ Αυτό που συμβαίνει στη φύση π.χ $H_2+O = H_2O$ (νερό), συμβαίνει και στα ψυχικά φαινόμενα : από προσμίξεις ενορμήσεων προκύπτουν καινούρια μορφώματα.

αιγίδα του τον «θάνατο». Η αντιθετική δράση των δύο ενορμήσεων έχει ως αποτέλεσμα την άλλοτε άλλου βαθμού μείξη τους σε σχέση με τα αντικείμενα.

Την **ενόρμηση θανάτου** η οποία **δρα σιωπηλά**, τη βλέπουμε μόνο a posteriori, εκ του αποτελέσματος: όταν ο άλλος οδηγείται στην καταστροφή /**αυτοκαταστροφή**, τότε λέμε ότι η επιθετική ενόρμηση οδεύει ανεξέλεγκτη και μόνη της (δεν μειγνύεται με την ενόρμηση της ζωής).

Ο Freud μας διαβεβαίωνε πως όσο ζούμε δεν υπάρχει περίπτωση να βρεθεί η ενόρμηση του θανάτου στην καθαρή μορφή της (όπως ο Άδης των αρχαίων δεν παραπέμπει στο αβυσσαλέο κενό, στο αδρανές ή στο έρεβος). Κάποια διαπλοκή είναι πάντα παρούσα ώστε η ζωή γενικά, και ιδιαίτερα η ψυχική ζωή και η σκέψη να υπάρχουν.

Στις νευρωτικές καταστάσεις η διαπλοκή των ενορμήσεων γίνεται σε ικανοποιητικό βαθμό. Αυτό επιτρέπει στη λιβιδώ να συνδέεται με τα αντικείμενά της, να αποσυνδέεται από αυτά (χάρη στην ενόρμηση του θανάτου) και να επανασυνδέεται με τα αντικείμενα ή υποκατάστατά τους στα διάφορα συστήματα του ψυχικού οργάνου. Αυτή η σχετική **ελευθερία της λιβιδούς** να κινείται προς συνδέσεις, αποσυνδέσεις και επανασυνδέσεις, χαρακτηρίζει την ενορμητική δυναμική του ψυχικού οργάνου. Αντίθετα, στις μη νευρωτικές οργανώσεις και γενικότερα τις οριακές έχουμε χαμηλό βαθμό μείξης των δύο ενορμήσεων με αποτέλεσμα δυσμενείς συνέπειες (βαθεία τροποποίηση της σεξουαλικότητας).

Ο B. Rosenberg θεωρεί καθοριστικό παράγοντα για τη μείξη των ενορμήσεων τη διπλή λειτουργία της μητέρας η οποία κινητοποιεί τις επενδύσεις και συγχρόνως τις περιορίζει.

Ο Freud διέκρινε **δύο κατευθύνσεις της ενόρμησης του θανάτου**: α) προς το εσωτερικό πεδίο (αυτοκαταστροφή) και β) προς το εξωτερικό πεδίο (ετεροκαταστροφή) ή επιθετικότητα.

Εν κατακλείδι: Όταν η ενόρμηση του θανάτου στρέφεται (προβάλλεται) προς τα έξω τότε μιλάμε για επιθετική ενόρμηση, άλλως ειπείν για βία η οποία οδηγεί στην

καταστροφή του αντικειμένου¹¹. Επιθετική ενόρμηση (βία): πρόκειται για την ενόρμηση του θανάτου στραμμένη προς τα έξω. Ο σκοπός της επιθετικής ενόρμησης είναι η καταστροφή του αντικειμένου.

Ο Freud πρεσβεύει ότι μόνο εν μέρει το άτομο κατορθώνει να κατευθύνει την καταστροφικότητα του εκτός εαυτού. Το κατάλοιπο που μένει μέσα μας δρα εναντίον των συνδέσεων μας. Με αυτήν την έννοια η κατεύθυνση της καταστροφικότητας προς τα έξω έχει ως ευεργετικό αποτέλεσμα την ανακούφιση του υποκειμένου από τις διαταρακτικές εσωτερικές εντάσεις. Επειδή οι ενόρμησης του θανάτου ενεργούν σιωπηλά, δεν τις αναγνωρίζουμε παρά μόνο όταν ενεργούν προς τα έξω. Προς τα έξω (ενάντια στον κόσμο και τα άλλα έμβια όντα) τα αποτελέσματα των ενόρμησης του θανάτου είναι προσιτά, έκδηλα. Η παρουσία της καταστροφικότητας γίνεται φανερή στις **σαδομαζοχιστικές καταστάσεις**, αλλά ακόμα περισσότερο στις περιπτώσεις **αυτοκτονίας**, στις **ψυχώσεις**, στις **διαστροφές**, στις **ψυχοσωματικές καταστάσεις** κ.λ.π.

Κατά τον Freud το **άγχος** γεννιέται από την απειλή της σωματικής και ψυχικής ακεραιότητας του ατόμου οπότε η επιθετικότητα μπορεί να γίνεται κατανοητή ως το αποτέλεσμα του άγχους «εισβολών». Οργιζόμαστε για την είσοδο ξένων στο σπίτι μας, η παρουσία ενός ξένου στο σπίτι μας θεωρείται μια απειλή. Σε εθνική κλίμακα η εισβολή ενός εχθρού στα εδάφη της πατρίδας προκαλεί μια πιο παθιασμένη επιθετική αντίδραση, απ' ότι μια μάχη με τον ίδιο εχθρό σε έδαφος το οποίο δεν ανήκει σε κανέναν.

3. Οι απόψεις του Freud για την ψύχωση. Διαφορές νεύρωσης-ψύχωσης.

Το ψυχωτικό σύμπτωμα έχει και αυτό, μαζί με το νευρωτικό, μια κοινή αιτιολογία: πρόκειται για τη μη ικανοποίηση μιας παιδικής επιθυμίας αέναα αδάμαστης. Είναι μια

¹¹ Το διωκτικό αντικείμενο (αυστηρός γονιός) κατά την M. Klein προέρχεται από την προβολή της ενόρμησης θανάτου προς τα έξω. Η M. Klein ταυτίζει την ενόρμηση θανάτου με τις επιθετικές μας εκφράσεις προς τον άλλον.

ματαιώση η οποία προέρχεται αρχικά από τον **εξωτερικό κόσμο** δηλαδή από την **αρχή της πραγματικότητας** της οποίας φορέας είναι ο πατρικός νόμος, η πατρική λειτουργία (στέρηση). Η έκβαση αυτής της ματαιώσης εξαρτάται από το αν το Εγώ διατηρεί την εξάρτηση του από την εξωτερική πραγματικότητα και «καταστέλλει» το Εκείνο (νεύρωση) ή αν διαπερνάται, «καπελώνεται» από το Εκείνο και φεύγει από την πραγματικότητα (ψύχωση).

Τω όντι, στην **ψύχωση** το Εγώ μπρος στην πίεση του Εκείνου τίθεται στην υπηρεσία του οπότε αποσύρεται, αποεπενδύει από την πραγματικότητα: στο ψυχωτικό σύμπτωμα το υποκείμενο αποσύρεται από την πραγματικότητα (εξωτερικός κόσμος), επενδύει στο Εγώ του (η αντικειμενοτρόπος λιβιδώς γίνεται ναρκισσιστική), και κάνει μια νέα πραγματικότητα (παραλήρημα).

Η ουσία της **νεύρωσης** είναι ότι, όταν το άτομο βρεθεί αντιμέτωπο με μια λιβιδινική στέρηση, δηλαδή κάτι από την πραγματικότητα το οποίο το ματαιώνει, το στερεί, τότε φεύγει από αυτήν την πραγματικότητα και προσπαθεί να βρει ικανοποίηση στη φαντασίωση. Για παράδειγμα όταν η μαμά φεύγει ως πραγματικό, αντιληπτικό ερεθίσμα, την ψάχνω μέσα μου (στροφή επί εαυτού), την φαντάζομαι: πρόκειται για την αναπαράσταση του ελλείποντος αντικειμένου. Στην απουσία του αντιληπτικού ερεθίσματος θα έρθει αναπλήρωση μέσω της αναπαράστασης: η αναπαράσταση έχει να κάνει με την έλλειψη ενός αντιληπτικού ερεθίσματος, ενός εξωτερικού αντικειμένου: στην απουσία του αντιληπτικού ερεθίσματος (π.χ απουσία της μαμάς) θα έρθει αναπλήρωση μέσω της αναπαράστασης (έχω την αναπαράσταση της μαμάς, η οποία έφυγε). **Εν κατακλείδι, η αναπαράσταση έρχεται στη θέση του ελλείποντος αντικειμένου.**

Το Εγώ του νευρωτικού χρησιμοποιεί-εκτός από την απόθεση- τον αμυντικό μηχανισμό της **άρνησης**. Ο νευρωτικός θα πει: «...ναι , αλλά δεν θέλω να ξέρω, μη μου το θυμίζεις...δεν θέλω να ξέρω».

Κλασικό κλινικό παράδειγμα εμφάνισης του μηχανισμού **άρνησης** (Freud) : η αναλυόμενη βλέπει στο όνειρο της έναν άνδρα. Ο αναλυτής την ρωτά : « *ποια είναι αυτός ο άνδρας;*», και η αναλυόμενη απαντά: «*πάντως δεν είναι πατέρας μου*». Ο αναλυτής γνωρίζει τότε ότι πρόκειται για τον πατέρα της.

Ο μηχανισμός της απώθησης μπορεί να είναι ασυνεχής, οπότε να παρατηρούνται (προσωρινά) στιγμιότυπα άρσης της απώθησης. Εξαιτίας αυτής της άρσης της απώθησης και ακριβώς τη στιγμή που λαμβάνει χώρα το Εγώ αρχίζω κάτι να «ψυλλιάζεται» από το απωθημένο υλικό. Άλλως ειπείν, η επιθυμία έχει φτάσει στο προσυνειδητό οπότε το συνειδητό αντιστέκεται, δεν θέλει να γνωρίζει. Τότε το Εγώ ενεργοποιεί επικουρικά τον αμυντικό μηχανισμό της **άρνησης**. Στο παράδειγμα, η «μάννα» έχει φτάσει στο προσυνειδητό, οπότε ο νευρωτικός το αρνείται και θα πει «...δεν είναι αυτό, δεν είναι ο πατέρας μου...». Της άρνησης έχει προηγηθεί μια κατάφαση.

Η **άρνηση** με την **απόθεση** είναι συγγενείς άμυνες, μάλιστα η άρνηση αποτελεί ένδειξη ότι επισυμβαίνει προσωρινή άρση της απώθησης. **Εν κατακλείδι**, ο αμυντικός μηχανισμός της άρνησης λαμβάνει χώρα για να «κρατάει» η απόθεση.

Η **φαντασίωση** είναι ένα σύνολο αναπαραστάσεων με νόημα: ένα σύνολο αναπαραστάσεων που δένονται μεταξύ τους, π. χ. *τι κάνει τώρα η μαμά, γιατί έφυγε, πού βρίσκεται; κ.λ.π.* Είναι μια περιοχή έξω από τις απαιτήσεις της πραγματικότητας.

Ο νευρωτικός υποκαθιστά την πραγματικότητα με τη φαντασίωση άλλως ειπείν η πραγματικότητα διατηρείται στο μέσα στο ασυνειδητό του, δεν την χάνει, την διατηρεί μέσα του: στη φαντασίωση του νευρωτικού κρατιέται το αντικείμενο, ο εξωτερικός κόσμος, ο νευρωτικός έχει να κάνει με το αντικείμενο, η φαντασίωσή του περιλαμβάνει το αντικείμενο, δεν το διαγράφει. Ο νευρωτικός θα κάνει το πένθος σε περίπτωση απώλειας : *δεν διαψεύδει την πραγματικότητα.*

Αντίθετα, ο ψυχωτικός **διαψεύδει** την απώλεια. Στην ψύχωση η **διάψευση** είναι ο προεξάρχων αμυντικός μηχανισμός. Πρόκειται για έναν ψυχικό μηχανισμό ο οποίος αποκλείει οτιδήποτε οδυνηρό πάει να έρθει στο συνειδητό : αγνοεί την ύπαρξη του. Στο προηγούμενο παράδειγμα αν του απευθύνουμε την ερώτηση «*ποιός είναι αυτός ο άνδρας στο όνειρο*»; ο ψυχωτικός θα έλεγε «*δεν ξέρω, δεν καταλαβαίνω...κανένα άνδρα*». Αν του συμβεί π.χ να απολέσει τη μάννα του μπορεί να μην αναφέρει καν το συμβάν, τον θάνατο. Θα συνεχίσει τη ζωή του σαν να μην έχει συμβεί η απώλεια ούτε καν στα όνειρα, μπορεί να εξακολουθεί να συμπεριφέρεται ωσάν η μητέρα του να ζει. **Εν κατακλείδι**, στο ψυχωτικό σύμπτωμα έχουμε **διάψευση** της (ματαιωτικής)

πραγματικότητας. Πράγματι, μέσω του παραλήρηματος αντικαθιστά τον εξωτερικό κόσμο τον οποίο δε μπορεί να «σηκώσει» και φτιάχνει μια νέα πραγματικότητα τη *νεοπραγματικότητα* του ψυχωσικού. Στο ψυχωτικό σύμπτωμα ο προεξάρχων αμυντικός μηχανισμός είναι η διάψευση, ενώ στη νεύρωση είναι η απώθηση.

Στο μηχανισμό της **διάψευσης** το υποκείμενο αποκλείει το οδυνηρό, το ανυπόφορο πριν μπει στον ψυχισμό του. **Εν κατακλείδι**, σε αντίθεση με το νευρωτικό ο οποίος διατηρεί μέσα του το εξωτερικό αντικείμενο, την εξωτερική πραγματικότητα, ο ψυχωτικός την **διαψεύδει**, δε διατηρεί μέσα του το εξωτερικό αντικείμενο. Η φαντασίωση του ψυχωτικού είναι το παραλήρημα του το οποίο αφορά την αντικατάσταση του εξωτερικού κόσμου. Αυτή η **αντικατάσταση** είναι διάφορη της υποκατάστασης του νευρωσικού, διάφορη της διατήρησης του εξωτερικού κόσμου στον νευρωτικό. Στην ψύχωση, το παραλήρημα μπαίνει στη θέση της πραγματικότητας. Η φαντασίωση του ψυχωτικού, δηλαδή το παραλήρημά του, διαφέρει από τη φαντασίωση του νευρωτικού, διότι είναι ναρκισσιστικά υπενδεδυμένη. Το παραλήρημα του ψυχωτικού έχει να κάνει με το Εγώ και όχι με το αντικείμενο. Στην ψύχωση αποσύρομαι από την πραγματικότητα, επενδύω στο Εγώ μου (η αντικειμενοτρόπος λιβιδώς γίνεται ναρκισσιστική) και κάνω μια νέα συνειδητή πραγματικότητα (παραλήρημα) βάσει του Εγώ και των επιθυμιών του Εκείνου.

Κατά τον Bion προκειμένου το Εγώ του ψυχωτικού ν'αποφύγει την επαφή με μια πραγματικότητα την οποία μισεί και δεν την αντέχει, κατακερματίζει (fragmentation) όλα τα μέρη του ψυχισμού τα οποία έρχονται σε επαφή με αυτήν την πραγματικότητα. Γίνεται *αποβολή* των κατακερματισμένων μερών και *προβολή* τους στα εξωτερικά αντικείμενα. Αυτά τα *αποβληθέντα* και *προβληθέντα* στον έξω κόσμο μέρη του Εγώ τα αισθάνεται γύρω του σαν διωκτικά αντικείμενα, παράξενα και αλλόκοτα αντικείμενα (bizarre objects). **Εν κατακλείδι**, ο ψυχωτικός προσπαθεί να ξεφορτωθεί τα πράγματα, προβάλλει περισσότερο, πετάει τα πράγματα έξω. Αντίθετα ο νευρωτικός μέσω της απώθησης κρατά το δυσάρεστο μέσα του δηλαδή ενδοβάλλει, υπάρχει μια ισόρροπη λειτουργία προβολών και ενδοβολών: προβάλλει και ενδοβάλλει περίπου με την ίδια συχνότητα και ένταση. Τα πράγματα «παίζονται» μέσα του, τα επεξεργάζεται στον ψυχισμό του.

Το Εγώ του ψυχωσικού **διχοτομείται** οπότε προκύπτουν δυο τάσεις. Η μια τάση περιλαμβάνει την πραγματικότητα καθώς π.χ. ο ασθενής έρχεται στο γραφείο μας (δηλαδή ξέρει ότι είναι άρρωστος και ότι χρειάζεται βοήθεια). Η άλλη τάση δεν περιλαμβάνει την πραγματικότητα στο μέτρο κατά το οποίο αυτήν την πραγματικότητα, την ίδια στιγμή ο ψυχωσικός την έχει αντικαταστήσει με το παραλήρημα (π.χ. μπαίνει στο ιατρείο μας ως ο Μέγας Ναπολέον).

Στη νεύρωση η σύγκρουση είναι μεταξύ των συστημάτων Εκείνο – Εγώ – Υπερεγώ (διασυστημική). Στην ψύχωση η διαδικασία συμβαίνει μέσα στο ίδιο σύστημα : πρόκειται για τη **διχοτόμηση** (σχάση) του Εγώ: η σύγκρουση γίνεται μέσα στο Εγώ.

Κλινικό παράδειγμα: γυναίκα σε ψυχιατρική νοσηλεία στο τμήμα βραχείας νοσηλείας του Αιγινήτειου νοσοκομείου. Έχει ερωτικό παραλήρημα με περιεχόμενο ότι έχει κάνει παιδιά με κάποιον βουλευτή (υπαρκτό πρόσωπο) επαρχιακής πόλης και ότι αυτός μάλιστα την επισκέπτεται στο νοσοκομείο όπου νοσηλεύεται και συννευρίζονται. Το παραλήρημά της δομείται βάσει της ερωτικής της επιθυμίας (ενόρμηση του Εκείνου) και μιας ναρκισσιστικής αναδίπλωσης (αποεπένδυση του εξωτερικού κόσμου και υπερεπένδυση του Εγώ). η ασθενής του παραδείγματος δε διαθέτει άλλα ψυχικά μέσα διαχείρισης της ενορμητικής πίεσης του Εκείνου. Εντούτοις κάποιας μορφής διχοτόμησης του Εγώ έχουμε και στη νεύρωση.

Ο βαθμός της δυνατότητας που έχει το Εγώ του υποκειμένου για να **περιμένει**, άλλως ειπείν η απαντοχή του ως προς την ικανοποίηση-ματαίωση των αναγκών και των επιθυμιών του που είναι προσανατολισμένες σε ένα αντικείμενο, δημιουργούν την εμπειρία του χρόνου.

Κατά τον Freud η φαντασίωση του νευρωτικού μοιάζει με το παιχνίδι των παιδιών: όλοι οι νευρωτικοί προσποιούνται, υποκρίνονται, όμως δεν το γνωρίζουν και αυτό ακριβώς είναι η αρρώστια τους. Πρόκειται για το μέρος της πραγματικότητας το οποίο ο νευρωτικός αλλοιώνει, μεταμφιέζει: τροποποιεί εκείνο το μέρος της πραγματικότητας στο οποίο αμύνεται. Το αλλοιωμένο μέρος της πραγματικότητας του νευρωτικού έρχεται μοιραία σε επαφή με το άθικτο μέρος της πραγματικότητας, εκείνο στο οποίο το Εγώ του δεν αμύνεται. Αυτό πράγματι το βλέπουμε στο παιχνίδι των παιδιών: π.χ το παιδί υποδύεται το γιατρό (αλλοιωμένο μέρος της πραγματικότητας), αλλά ταυτόχρονα γνωρίζει πως είναι πολύ μικρό, πηγαίνει σχολείο κ. λ. π. Ωστόσο, το μέρος του Εγώ που έχει μεταλλαχθεί και αλλοιωθεί, ερχόμενο σε επαφή με το άθικτο μέρος της πραγματικότητας, θα επιφέρει μοιραία μια μεταλλαγή και αλλοίωση και σε αυτό το άθικτο μέρος. Συνεπώς, στη νεύρωση, όλη η πραγματικότητα είναι ως ένα βαθμό τροποποιημένη, μεταλλαγμένη.

ΣΧΗΜΑΤΙΚΑ: ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΜΕΤΑΞΥ ΝΕΥΡΩΣΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΩΣΗΣ

ΝΕΥΡΩΣΗ

-Υπάρχει απόσυρση της λιβιδούς από το πραγματικό αντικείμενο εντούτοις, παρά τη χρήση του μηχανισμού της απώθησης, αλλά και χάρη σε αυτήν, το αντικείμενο διατηρείται στο ασυνείδητο. Ένα μέρος της λιβιδούς είναι πάντα διαθέσιμο για τα αντικείμενα. Είναι αυτή η λιβιδώδης αντικειμένου που ενεργοποιείται με τη μεταβίβαση.

-Αφορά σε σύγκρουση ανάμεσα στο Εγώ και το Εκείνο με συνεργό το Υπερεγώ: διασυστημική σύγκρουση ανάμεσα στα ψυχικά συστήματα Εγώ – Εκείνο – Υπερεγώ.

-Μπορεί να συμβεί το γεγονός η φαντασιακή δραστηριότητα να καλύψει την εξωτερική πραγματικότητα σε νευρωτικά *ονειροειδή* επεισόδια. Ωστόσο οι δύο τύποι της ψυχικής και εξωτερικής πραγματικότητας παραμένουν πάντα σαφώς διαχωρισμένοι.

-Ο ασθενής έχει συμπτώματα : έχει συνείδηση του παθολογικού χαρακτήρα των διαταραχών του, διατηρεί την κριτική του σκέψη. Ωστόσο, αυτή η ενάργεια δεν τον βοηθά να ξεφορτωθεί τις ιδέες και τις δυσάρεστες εντυπώσεις οι οποίες τον ενοχλούν.

-Ο προεξάρχων αμυντικός μηχανισμός είναι η απώθηση: το περιεχόμενο των αναπαραστάσεων από το οποίο το Εγώ πρέπει να αμυνθεί κρατιέται μέσω της απώθησης εκτός της συνείδησης.

-Αποφεύγει ένα μέρος της πραγματικότητας την οποία υποκαθιστά με τη φαντασίωση.

-Έχει συμβολική σκέψη.

ΨΥΧΩΣΗ

-Υπάρχει απόσυρση της λιβιδούς από το πραγματικό αντικείμενο (από την πραγματικότητα). Όμως η αποσυρθείσα λιβιδώδης δεν ψάχνει ένα καινούριο αντικείμενο, αλλά αναδιπλώνεται στο Εγώ και η παλινδρόμηση φτάνει μέχρι την επιστροφή στον παιδικό αυτοερωτισμό. Πρόκειται για το φαινόμενο του δευτερογενούς ναρκισσισμού (ψύχωση/μεγαλομανία).

-Η σύγκρουση γίνεται μέσα στο Εγώ (διχοτόμηση του Εγώ).

-Αφορά σε διαταραχή ανάμεσα στο Εγώ και τον εξωτερικό κόσμο η οποία εκφράζεται μέσα από την παραγωγή μιας παραληρηματικής πραγματικότητας (τρέλα): η ψύχωση αφορά στην επαναδόμηση μιας παραληρηματικής πραγματικότητας. Ο ψυχωτικός αναπλάθει συνειδητά ένα μέρος της πραγματικότητας

-Οι δύο τύποι (ψυχική και εξωτερική πραγματικότητα) παραμένουν αδιαφοροποίητοι ο ένας από τον άλλον: σύγχυση του μέσα και του έξω. Αυτή η μη διαφοροποίηση είναι άλλοτε ολοκληρωτική (σχιζοφρένεια, παραληρηματικές ψυχώσεις), άλλοτε μερική.

-Ο ασθενής έχει παραληρηματικές ιδέες και ψευδαισθήσεις στις οποίες προσκολλάται άνευ κριτικής σκέψης.

-Οι βασικές άμυνες είναι η διάψευση, η σχάση, η προβολή.

-Χωλαίνει η συμβολική σκέψη.

-Αντικαθιστά την πραγματικότητα με το παραλήρημα.

-Οι αναπαραστάσεις είναι παρούσες στη συνείδηση, είναι συνειδητές, αλλά προβάλλονται στον έξω κόσμο.

4. Οι σύγχρονες ή ενεστώσες νευρώσεις

Το 1916 ο Freud έγραψε για τις **σύγχρονες ή ενεστώσες** νευρώσεις που εκφράζονται σωματικά με τρέμουλο, ταχυκαρδίες, εφιδρώσεις, λιποθυμίες, δύσπνοιες, ζάλη, δύσπνοιες¹². Πρόκειται για μια κατάσταση ελευθέρου/διάχυτου άγχους το οποίο εκδηλώνεται με **σωματικά συμπτώματα**, αντί με πανικό ή παρορμητικές πράξεις. Ο Freud συνέδεσε αυτά τα συμπτώματα με τη συσσώρευση γεννητικών / σεξουαλικών ουσιών (λιβιδινική ενέργεια), οποίες επιδρούν ως τοξικές εξαιτίας της μη έκφρασης της σεξουαλικότητας. Η εκδήλωση στο σώμα είναι αποτέλεσμα της συγκεντρωμένης λιβιδινικής ενέργειας που δεν έχει εκφραστεί (sexual poxa). Εδώ η **ποσότητα** των διεγέρσεων δε μπορεί να μετατρέπεται ολοσχερώς σε ποιότητα: η διεγερσιμότητα υπερβαίνει τις δυνατότητες του ψυχισμού να την επεξεργαστεί. Αυτές οι νευρώσεις αντιδιαστολή με όλες τις άλλες (ψυχονευρώσεις) δεν ερείδονται σε μια παιδική σύγκρουση (παιδική επιθυμία και απαγόρευση της). Στις σύγχρονες νευρώσεις ο όρος «νεύρωση» είναι κατ' ουσίαν καταχρηστικός. Παρ' όλα αυτά χρησιμοποιείται στο μέτρο κατά το οποίο, και αυτές οι παθολογίες έχουν σεξουαλική αιτιολογία. Πρόκειται για καταστάσεις στις οποίες ενυπάρχει συσσωρευμένη ενέργεια η οποία μη δυνάμενη να υποστεί ψυχική επεξεργασία, εκφορτίζεται. Αφορά σε συσσώρευση γεννητικών ουσιών (λιβιδινική ενέργεια), σε συγκέντρωση σεξουαλικών στοιχείων, τα οποία επιδρούν ως τοξικά εξαιτίας της μη έκφρασης της σεξουαλικότητας (τοξίνωση του οργανισμού από τα προϊόντα του μεταβολισμού των σεξουαλικών ουσιών, από την αφόρητη για το νευρικό σύστημα συσσώρευση διεγέρσεων). Η σεξουαλική διέγερση μη δυνάμενη να υποστεί ψυχική επεξεργασία και, αποκλίνοντας από την ψυχική σφαίρα, μετατρέπεται άμεσα σε άγχος και σωματικές ενοχλήσεις. Η σημειολογία αυτών των νευρώσεων αφορά συχνά νέους ενήλικες οι οποίοι υπέστησαν απότομη διακοπή της σεξουαλικής τους ζωής.

¹² Αναφερόμαστε εδώ σε σωματικά ενοχλήματα που δεν σημαίνουν βλάβη του οργάνου, δεν υπάρχουν δηλαδή ιατρικά ευρήματα και με αυτήν την έννοια είναι ανατάξιμα, αναστρέψιμα. Πρόκειται επίσης σε αντιδιαστολή με τα συμπτώματα σωματοτροπτικής υστερίας, για σωματικά ενοχλήματα που στερούνται συμβολικού νοήματος. Δεν είναι σημαίνοντα σε λανθάνον επίπεδο, δεν υπάρχει φαντασίωση από κάτω.

Εν κατακλείδι, ο Freud μιλά για «χτύπημα στο σώμα», όταν το παρόν άγχος παραμένει ασύνδετο, όταν δε συνδέεται με το παρελθόν (δεν έχει αντικείμενο). Όταν το ψυχικό δεν κρατάει, το σώμα παίρνει το πάνω χέρι: το σώμα αναλαμβάνει τα ινία εκεί όπου η ψυχή δεν μπορεί.

Κλινικό παράδειγμα: Άνδρας σε ανάλυση ο οποίος παραπονείται για πάσης φύσεως σωματικά ενοχλήματα. Καταφεύγει στους γιατρούς και ειδικότερα σε καρδιολόγο για check up. Οι σωματικές του ενοχλήσεις αφορούν στο σώμα του εν είδει αντικείμενου: πρόκειται για ένα «κράτημα» ελλείπει άλλων εσωτερικευμένων ψυχικών αντικειμένων. Ασθενής: *« σας μιλάω κάθε φορά για το πώς πέρασα την εβδομάδα μου»*. Ο λόγος του ασθενούς είναι περιγραφικός. Τον ενδιαφέρει η εξωτερική πραγματικότητα της εβδομάδας και όχι το νόημα της. Πρόκειται για «κόλλημα» στην πραγματικότητα (στο πραγματικό). Προτεινόμενη παρέμβαση του αναλυτή για άτομα σε θεραπεία τα οποία απέχουν αρκετά από το νευρωτικό μοντέλο: *« ναι, και παράλληλα θα μπορούσαμε να δούμε τις σκέψεις και τα συναισθήματα σας, το νόημα που θα μπορούσαμε να δώσουμε σε αυτό που περιγράψατε»*. Επιπροσθέτως, ο ασθενής καταφεύγει στο κρασί. Αυτό είναι ένα «κράτημα» που θα έρθει από έξω. Μ Ο ασθενής μας μιλάει αρκετά για το πραγματικό, το εξωτερικό κράτημα το οποίο διαφέρει από το κράτημα από εσωτερικά μορφώματα τα οποία θα ήταν το νόημα, η σημασία των επιλογών, των πράξεων, των σχέσεων στη ζωή του.

Με την έννοια των **Σύγχρονων Νευρώσεων** ο Freud απομακρύνεται από την ψυχογενή προέλευση των νευρώσεων: σε αυτές δεν υπάρχει δέσιμο με το παρελθόν. Οι Σύγχρονες Νευρώσεις δεν έχουν προϊστορία. Τω όντι, ενώ η νευρώση είναι η εσωτερικευμένη σύγκρουση μεταξύ της ενόρμησης/ επιθυμίας και της υπερεγωτικής απαγόρευσης και αφορά στην αναζωπύρωση μιας παιδικής οιδιπόδειας επιθυμίας, στις **σύγχρονες ή ενεστώσες νευρώσεις** δεν υπάρχει σύγκρουση, δεν υπάρχει δέσιμο με το παρελθόν. Είναι κάτι που αισθάνομαι να μου συμβαίνει, μια ένταση τωρινή που δεν εκφράζεται ψυχικά. Πρόκειται για μια συσσωρευμένη ενέργεια η οποία μη δυνάμενη να υποστεί ψυχική επεξεργασία, εκφορτίζεται στο σώμα. Έτσι στην πραγματικότητα, εδώ ο όρος νευρώση χρησιμοποιείται μάλλον καταχρηστικά, διότι νευρώση στην ψυχανάλυση σημαίνει σύγκρουση.

Ο Freud ήλπιζε ότι μια σεξουαλική διαπαιδαγώγηση πιο χαλαρή, χωρίς υπερβολικές απαγορεύσεις και ταμπού θα μείωνε τις ψυχονευρώσεις (τις κλασικές αμυντικές νευρώσεις). Προσώρας η σεξουαλική ικανοποίηση είναι υποτιμημένη στο μέτρο που «βρίσκεται» εύκολα. Είναι αλήθεια ότι οι ψυχονευρώσεις μειώθηκαν, δηλαδή πιο δύσκολα συναντά κανείς ανθρώπους με την τυπική νευρωτική οργάνωση και δομή (υστερία – ιδεοψυχαναγκαστική νευρώση) , όμως-μολονότι θα περιμέναμε το αντίθετο- οι «Σύγχρονες νευρώσεις» είναι πιο ενεστώσες και επίκαιρες από ποτέ!! Υποστρίχθηκε ότι ο σύγχρονος άνθρωπος υποφέρει όλο και συχνότερα από σωματικά συμπτώματα με την ιατρική έννοια του όρου. Μοιάζει να πάσχει λιγότερο από νευρωτικά συμπτώματα που εκφράζουν την μη ικανοποίηση μιας απωθημένης επιθυμίας και περισσότερο από μια σφαιρικότερη ανικανότητα να τοποθετείται στη γραμμή της **επιθυμίας** και της **πράξης**. Οι σύγχρονες νευρώσεις είναι ο πυρήνας

πάνω στον οποίο ο Marty έχτισε την ψυχοσωματική του θεωρία (Ψυχοσωματική Σχολή των Παρισίων).

Στις σύγχρονες νευρώσεις ο Freud περιλαμβάνει την **αγχώδη νεύρωση**, την **νευρασθένεια** και την **υποχονδρία**.

Η αγχώδης νεύρωση: Γενική κατάσταση διέγερσης, περίφοβη προσδοκία, παροξυσμό άγχους, σωματικές εκδηλώσεις (τρέμουλο, εφίδρωση κλπ.) διαταραχές του αυτόνομου νευρικού συστήματος, φοβίες. Συνδέεται με την έλλειψη ικανοποίησης και τις σεξουαλικές δυσλειτουργίες.

Η Νευρασθένεια: Οργανική κόπωση, κεφαλαλγίες, δυσπεψία, δυσκοιλιότητα, φτώχεια σεξουαλικής δραστηριότητας. Συνδέεται με έναν ελλιπή, ασύμφορο τρόπο σεξουαλικής ικανοποίησης, τον αυνανισμό.

Η Υποχονδρία: Σωματόμορφη διαταραχή. Υπερβολική ανησυχία για τις σωματικές λειτουργίες και τις διάφορες ασθένειες, ενώ δεν υπάρχει οργανική παθολογία. Είδος ναρκισσιστικής απόσυρσης (το σώμα γίνεται το αντικείμενο των λιβιδινικών επενδύσεων κατά τον Freud). Η **υποχονδρία** αφορά σε μια από τις καταστάσεις του σώματος που περιέγραψε ο Freud. Είναι η υπερβολική, παρανοϊκού χαρακτήρα ανησυχία για τις σωματικές λειτουργίες και τις διάφορες ασθένειες, ενώ δεν υπάρχει οργανική παθολογία, δεν υπάρχει βλάβη του οργάνου. Στη θέση του αντικείμενου (ετερότητα, ο άλλος) υπάρχει το σώμα. Αφορά σε αποεπένδυση του αντικείμενου, οπότε το αντικείμενο γίνεται το Εγώ μου. Αποσύρω τη λιβιδινική ενέργεια από το αντικείμενο και την επενδύω πάνω μου: η λιβιδώς από αντικειμενοτρόπος γίνεται ναρκισσιστική¹³, λιμνάζει μέσα μου, στο Εγώ μου, επομένως η υποχονδρία εξαρτάται από την λιβιδώ του Εγώ και με αυτόν τον τρόπο σχετίζεται με την παραφρένεια (Freud 1914). Αντίθετα, η αγχώδης νεύρωση και νευρασθένεια εξαρτώνται από τη λιβιδώ των αντικειμένων και σχετίζονται με την υστερία η πρώτη και με την ιδεοψυχαναγκαστική νεύρωση η δεύτερη.

Στην υποχονδρία έχω αντικείμενο: πρόκειται για το σώμα (το Εγώ) μου, το ναρκισσιστικό αντικείμενο (η υπερβολική ενασχόληση με το σώμα μου). Υπάρχει αντικείμενο, αλλά δεν φεύγει έξω από το σώμα μου. Εδώ δουλεύουν αναπαραστάσεις ενός σώματος που γίνεται διωκτικό. Ο διώκτης απ' έξω βρίσκεται μέσα στο σώμα. Το υποχονδριακό άγχος είναι το αντίστοιχο του νευρωτικού άγχους.

Κλινικά παράδειγματα

1. Γυναίκα σε θεραπεία, η οποία ονειρεύτηκε ότι είναι έγκυος και ότι γέννησε ένα πανέμορφο παιδάκι το οποίο έχει θαυμάσια πράσινα μάτια και μπουκλες (η ίδια έχει πολύ ωραία πράσινα μάτια). Γνωρίζουμε από το υλικό της θεραπείας ότι για παραπάνω από ένα χρόνο δεν είχε σεξουαλικές σχέσεις. Αναλυτής: *«ενάμιση χρόνο χωρίς σεξουαλικές σχέσεις και από την άλλη εγκυμοσύνη»*. Ασθενής: *« ένα παιδί με τον εαυτό μου»*. Είναι η ίδια που στη φαντασία της κάνει το παιδί, μια

¹³ Έτσι η σχέση με τον ψυχαναλυτή δύσκολα εγκαθίσταται . Δύσκολα θα μιλήσουμε για μεταβίβαση με τον υποχονδριακό ασθενή.

παρθενογένεση κατά κάποιον τρόπο. Εδώ υπάρχει αντικείμενο, έστω το ναρκισσιστικό το Εγώ του υποκειμένου ¹⁴).

2.Νεαρή σε θεραπεία: « ...τι άλλο να πω; αυτά είναι τα νέα μου...α , πείτε μου, τι σημαίνει όταν κάποιος τρώει τα νύχια του»; Ψυχοθεραπευτής: « γιατί το ρωτάτε»; Ασθενής: « από τότε που «τα 'φτιάξα» με τον Βαγγέλη , σταμάτησα να τρώω τα νύχια μου. δεν ξέρω γιατί...». **Ονυχοφαγία:** Είναι υποχονδριακό σύμπτωμα. Αποσύρεται η λιβιδώς από το αντικείμενο, συσσωρεύεται στο Εγώ και λιμνάζει (επένδυση στο Εγώ με έναν τρόπο υπερφορτισμένο). Όταν η ασθενής επενδύει στο αντικείμενο (Βαγγέλης) δεν χρειάζεται να επενδύσει με τον ίδιο τρόπο στο Εγώ, επέρχεται μια ισορροπία ανάμεσα στη ναρκισσιστική και την αντικειμενοτρόπο λιβιδώ.

3. Νεαρός σε θεραπεία παραπονούμενος για φόβους σωματικών δυσλειτουργιών, μόνιμο φόβο ασθένειας κ.λ.π., μια εκσεσημασμένη μήπως πάθει τίποτα επειδή καπνίζει. Ένα κλινικό ερώτημα: γιατί, αφού τόσο πολύ φοβάται το κάπνισμα, ο φόβος αυτός δεν συγκροτεί ένα ικανό κίνητρο για να σταματήσει το κάπνισμα; Πρόκειται για μια ναρκισσιστική επένδυση πάνω στο σώμα του, μια μόνιμη ασχολία με το σώμα. Το σώμα γίνεται εδώ το σταμάτημα, το κράτημα της ενέργειας η οποία δεν έχει επενδυθεί επαρκώς στο αντικείμενο.

Ο υποχονδριακός ασθενής έχει αντικείμενο-έστω ναρκισσιστικό- χάρη στο οποίο ζει. Με αυτήν την έννοια η υποχονδρία είναι μια άμυνα στην αποδιοργάνωση η οποία συντελείται εκεί που δεν υπάρχει ούτε καν το ναρκισσιστικό αντικείμενο, δηλαδή εκεί όπου υπάρχει το τίποτα. Αν αισθανόμαστε ότι η υποχονδρία είναι μια άμυνα στην αποδιοργάνωση, στο τίποτα¹⁵ δεν την αγγίζουμε. Ο Marty έλεγε : « τον υποχονδριακό αφήστε τον. Δεν ξέρουμε αν τον «ανοίξουμε» τι θα γίνει.».

Σημειώνουμε ότι, οι ερεθισμοί οι οποίοι δε μπορούν να ψυχοποιηθούν, πέρα από παρορμητικές πράξεις, τυφλά “actings”, πανικό, ωμά όνειρα/εφιάλτες , ξεσπάσματα στο σώμα μπορεί να γίνονται «μπούκωμα» ή να καταλήγουν και στην υιοθέτηση εξαρτητικών συμπεριφορών (οινόπνευμα, ναρκωτικά κ.λ.π). Και εδώ το κράτημα είναι εξωτερικό, η ουσία.

¹⁴ Ενώ στο «ανεμογκάστρι» της υστερικής /νευρωτικής γυναίκας υπάρχει η λανθάνουσα φαντασίωση συνεύρεσης με έναν άντρα, άλλως ειπείν αντικειμενοτρόπος σχέση. Εδώ προκύπτει το σύμπτωμα ως αποτέλεσμα μιας εσωτερικής σύγκρουσης.

¹⁵ Αναφερόμαστε εδώ σε μια αρνητικοποίηση της συμπτωματολογίας. Αντίθετα, η υποχονδριακή ενασχόληση είναι θετική /παραγωγική με την έννοια ότι η ασθενής έχει αντικειμενοτρόπο ενασχόληση (επένδυση). Αν του την αφαιρούσαμε , δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ποια τροπή θα έπαιρναν τα πράγματα.

Όταν δεν μπορεί να γίνει ψυχική επεξεργασία (μη νευρωτικές οργανώσεις)¹⁶ το υποκείμενο αντί να κάνει π.χ. ένα συμβολικό όνειρο μπορεί να κάνει π.χ. έναν πανικό (σύμπτωμα ασυμβολικό) και αποτυγχάνω ή ένα ωμό όνειρο, έναν εφιάλτη κ.λ.π. Στα εκφορτιστικά, ασυμβολικά όνειρα το κατακλυσμικό άγχος δεν βγαίνει σαν πανικός αλλά σαν εφιάλτης: δεν λειτουργούν οι ψυχικοί μηχανισμοί του συμβολικού ονείρου).

Κλινικό παράδειγμα: νεαρός σε θεραπεία με σοβαρές κρίσεις πανικού κάθε φορά που επρόκειτο να ταξιδέψει αεροπορικά ή ατμοπλοϊκά. Είναι παντρεμένος, σε εξαιρετικά δυσλειτουργική σχέση με τη γυναίκα του, έχει ένα μωρό κοριτσάκι. Για κάποιο διάστημα παρακολουθείτο φαρμακευτικά από ψυχίατρο. Στο μέτρο που μας μιλά για κρίσεις πανικού πάμε προς το κατακλυσμικό άγχος (διάχυτο, ελεύθερο), άρα προς μη νευρωτική οργάνωση¹⁷. Σε αυτές τις οργανώσεις η κυριαρχούσα άμυνα είναι η διχοτόμηση¹⁸ και όχι η απώθηση. Ένα στιγμιότυπο διχοτόμησης στο κλινικό υλικό του ασθενούς (είχε άπαξ επισκεφτεί τον ψυχίατρο Θάνο Ασκητή: «ο Ασκητής τα λέει καλά, όχι εσείς». Έχουμε εδώ διχοτόμηση του αντικείμενου (ο καλός και ο κακός ειδικός). Ο ασθενής αντανάσχει φανταζομένους τη μαμά του. Έχουμε εδώ αποτυχία της διαδικασίας της απώθησης, στο μέτρο κατά το οποίο η αρχική/παιδική του επιθυμία έχει μείνει ατόφια: δεν λειτουργεί η απώθηση η οποία θα καθιστούσε την επιθυμία ασυνείδητη μειώνοντας έτσι την ανάγκη της αντανάσχισης εκφόρτισης με ερέθισμα τη μαμά. Θα μπορούσε επίσης να μεταθέσει την αιμομικτική επιθυμία. Στην τελευταία περίπτωση θα αντανάσχιζε φανταζόμενος όχι τη μαμά αλλά την Μαρία π.χ. η οποία θα αναπαριστούσε / συμβόλιζε τη μαμά του. Σκοπός της θεραπείας και της ανάλυσης είναι να φέρουμε στο προσκήνιο της ψυχικής λειτουργίας, τη διαδικασία της απώθησης.

Akhtar S. (2009). Comprehensive Dictionary of Psychoanalysis. Karnac, London

Chemana R, Vandermersch B (1995). Dictionnaire de la Psychanalyse. Larousse, Paris .

De Mijola A.(2002). Dictionnaire de la Psychanalyse. Calmann –Levy, Paris.

Evans D. (2005). Εισαγωγικό Λεξικό της Λακανικής ψυχανάλυσης. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

¹⁶ Μιλώντας για μη νευρωτικές οργανώσεις δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει σε αυτές και ο νευρωτικός δομικός πυρήνας. Απλώς κάτω από ορισμένες συνθήκες ή πιο συχνά απ'ότι σε άλλες περιπτώσεις μπορεί να μην είναι ο νευρωτικός πυρήνας ο προεξάρχων.

¹⁷ Οι Bion και Ποταμιάνου αναφέρονται σε μη νευρωτικές οργανώσεις αντί για ψυχωτικούς, οριακούς κ.λ.π

¹⁸ **Διχοτόμηση** του **Εγώ** (Freud): συνύπαρξη στο Εγώ δύο ψυχικών θέσεων. Η μία λαμβάνει υπόψη της την πραγματικότητα ενώ η άλλη την διαψεύδει. Πρόκειται για προστασία του Εγώ έναντι εκείνης της πραγματικότητας η οποία ματαιώνει την ενορμητική ικανοποίηση του Εγώ. **Διχοτόμηση** του **αντικείμενου** (klein) : πρωτόγονος αμυντικός μηχανισμός. Το στήθος (αντικείμενο) διχοτομείται σε καλό/ικανοποιούν και κακό/ ματαιωτικό με συνέπεια την επίθεση στο κακό αντικείμενο.

- Freud S.(1914-1916). “On narcissism: an introduction.” S. E. t. XIV. The Hogarth Press, London.
- H-Ey, Bernard P. , Brisset Ch. (1989). Manuel de psychiatrie. Masson, Paris.
- Kaufmann P. (1998). L’apport Freudien. Larousse, Paris.
- Kernberg Otto (1984). “Severe Personality disorders”. Yale University Press.
- Kaufmann P. (1998). L’apport Freudien. Larousse, Paris.
- Laplanche J. et Pontalis J.(1967).Vocabulaire de la Psychanalyse. Puf. Paris
- Μαδιανός Μ. (2003). Κλινική ψυχιατρική. Καστανιώτης, Αθήνα.
- Μάνος Ν. (1997). Βασικά στοιχεία κλινικής ψυχιατρικής. University Studio Press, Θεσσαλονίκη .
- Μπακιρτζόγλου Σ. (2003 έως σήμερα). Σημειώσεις ψυχαναλυτικής θεωρίας και πρακτικής. Πρόγραμμα Εκπαιδευτικών Σεμιναρίων Ψυχανάλυσης «Επέκεινα-Ψυχαναλυτική Πράξη». Αθήνα.
- Παπαδόπουλος Ν. (2005). Λεξικό της ψυχολογίας. Σύγχρονη Εκδοτική , Αθήνα.
- Porot A. (1986). Manuel alphabetique de Psychiatrie. PUF.
- Roudinesco E., Plon M.(1997). Dictionnaire de la Psychanalyse. Fayard.
- Rycroft Ch. (1972). Acritical dictionary of psychoanalysis.Penguin.
- Φιλιππόπουλος Γ. (1971). Δυναμική ψυχιατρική. Α.Καραβία , Αθήνα
- Χαρτοκόλλης Π. (1991). Εισαγωγή στην Ψυχιατρική. Θεμέλιο, Αθήνα.
- Χουντουμιάδη Α-Πατεράκη Λ. (1989).Σύντομο λεξικό ψυχολογικών όρων.Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννενα.